

VIII. Крушевцац и околина

UDC 39 (497.11):316.334.55

Драгана Савковић

ЕТНОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КРУШЕВАЧКОГ КРАЈА

Крушевачки крај има, услед својих специфичности у привредно-географском и етничком погледу, неколико предеоних целина: Расину, Темнић, део Левча, Жупу, подгорине Копаоника и Јастрепца и Мораву. Крушевачка котлина уоквирена је благим и питомим падинама Гледићких планина, Јухора, Јастрепца, Копаоника и Буковица. Ова Котлина у сливу доњег тока Западне и Јужне Мораве била је насељена још од најстаријих цивилизација.

Важни стратегијски путеви — долина Мораве, Ибарска долина, долина Расине, планински превоји, плодне равнице, рудна богатства Копаоника — били су посебно привлачни разним освајачким народима, нарочито Римљанима и Турцима. За наш крај су посебно била значајна турска освајања, јер су она због насиља изазивала неспокојство код српског живља, па су због тога настајале веома честе сеобе. Ово насиље постаје посебно неиздржљиво после пада српске деспотовине. Народ се најрадије повлачио далеко од друмова, насељавао се по шумама и неприступачним местима. Када и ту није био сигуран, бежао је у друге крајеве, нарочито у Угарску. И сами Турци су насилно исељавали српско становништво. Тако је Мехмед II 1454. године одвео из села у околини Крушевца око 50.000 људи, од којих је 4.000 насељено у близини Цариграда. Осим расељавања због ратова, на сеобе је утицала и несигурност имовине због пљачкашких похода неких великаша. Тако су, у другој половини XV века, генерални капетан Доње Угарске и тамишки гроф Павле Канижи, пробивши се до Крушевца 1481. одвели око 60.000 српских бегунаца. Годину дана касније, Канижи Димитар Јакшић и Деспот Вук, у народним песмама познат као Змај Огњени Вук, пљачкају и одводе 50.000 бегунаца окупљених из 150 села. Бегунци су понели са собом сву своју покретнину, а населили су се код Темишвара. Слично је било и за време сеобе

под Чрнојевићима. Ова исељавања су трајала до XVIII века, када почиње време слабења и повлачења Турака у градове. Највећи део Крушевачког краја насељен је становништвом са Косова и то нарочито у долини у сливу реке Расине. Северни део овог подручја насељен је становницима са Пештера, из Црне Горе и Херцеговине (динарска млађа струја). Ови становници су се насељавали у планинске пределе, па тек пошто су се прилагодили тој средини, силазили су и око Мораве. Трећа струја била је јужноморавска, са југа, која је такође постепено настањивала долину Мораве. Ово насељавање плодних предела Мораве, Расине и Жупе било је могуће, јер је ојачао ослободилачки покрет нашег народа у то време. Турци су почели да се повлаче у градове, јер је њихово царство почело нагло да слаби а пасивни крајеви нису могли да обезбеде ни основне услове живота становништва које се нагло насељавало и стално повећавало. Од XIV века становништво се толико испремештало и испресељавало да је у XVII, XVIII и XIX веку долина Мораве насељена новопридошлим становништвом и до 80 одсто. Ово насељавање је било интензивно нарочито после ослобођења ових крајева од Турака 1833. године. Кнез Милош је после 1836. године насељавао у Крушевачкој нахији Црногорце досељене из Топлице, пошто је била насељена Албанцима. Црногорски владика Петар I писао је 1816. године Милошу да прими неколико стотина црногорских породица. После српско-турских ратова, 1878. године досељавање из Црне Горе се повећало. Црногорци су тада населили следећа места: Пакашницу, Велику Дренову, Каменаре и Бован. После ослобођења Србије почеле су се досељавати и многе српске породице из Баната, Бачке, Срема и Хрватске.

Ослобођењем Крушевца 1833. године кнез Милош је са још пет ослобођених нахија поново повећао Србију из доба Карађорђа. Тада је био поставио себи задатак да што пре исели Турке из српских градова. У међувремену он поставља Милосава Браљинца за „председатеља и управитеља целе Крушевачке нахије“ (документ у сталној поставци музеја у Крушевцу). У то време Крушевац је имао 267 кућа.

Занатство се у Крушевцу прилагођавало времену и приликама у којима се овај град налазио. Многи занати су у периоду робовања под Турцима били чиста привилегија странаца — Турака, Грка и Цинцара. Јављају се нови занати, оријенталног порекла: сарачки, берберски, папуџијски, табачки, лебарски, казанџијски, налбатијски, туфегџијски, кујунџијски и други. На неким занатима су Турци имали монопол и само су их они могли упражњавати.

У то време су у многим градовима стварају трговачко-занатске чаршије са збијеним дрвеним дућанима ниских ћепенака, пуних разноврсне робе, које су се одржале и после ослобођења од Турака. У тим градовима, занати су били груписани по махалама или око појединих јавних објеката. Ни Крушевац није био изузетак, чак се и узима као пример такве чаршије, јер је Крушевачка нахија била касније ослобођена, те је дуже одржао карактеристике патријархалне вароши. Многи старији грађани су сачували у предању места око којих су груписани поједини занати: око Бајазитове џамије и у старој чаршији били су кодурџије, нанулџије, и седлари, у близини Лазарице били су Роми ковачи и ужари, врећари су били у улици више

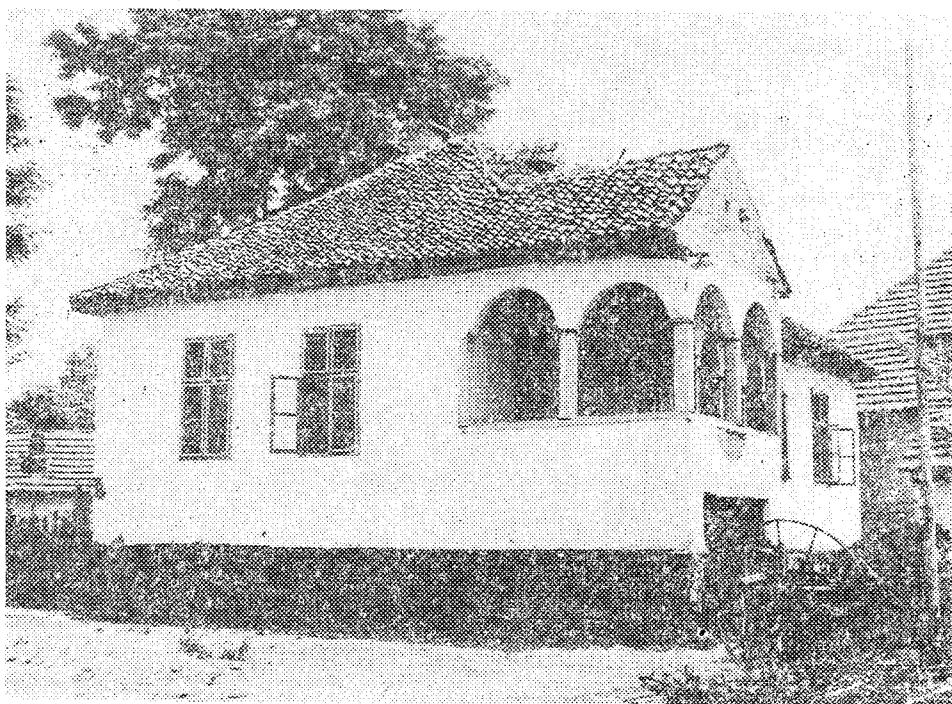
споменика, а ћурчије и смарламџије ниже споменика, лончари и асурџије су били лево од Споменика идући селу Бивољу, итд. У време Турака је нарочито био развијен самарџијски занат због кириџија који су овуда пролазили. Када су се побољшали путеви, развио се коларски занат, а као пратећи и ковачки.

Средњом XIX века, 1857. године, било је у Крушевцу 196 дућана од чега 71 дућан болтаџијски, 18 бакалских, 7 ситничарских и сто мајсторских. Године, 1864. када је извршен попис свих житеља у Крушевцу по професијама, нађено је 57 разних занимања. Међу њима су за нас посебно интересантна старија занимања и занати: 33 терзије, 23 абације, 16 ужара, 35 механџија 6 лончара 11 бојџија 7 папуџија, 10 пушкара, 12 мумџија, 5 бербера, 7 мутавџија, 7 ћурџија, 5 казанџија, 9 налбанта, 19 ковача, 3 рогожара, 2 баруџије, 1 бичаџија итд. Станоје Мијатовић је у свом делу „Занати и еснафи у Расини“, веома подробно дао поделу и описе заната. Оно садржи занимљиве и важне податке о стању заната у старије време као и о новим занатима које су донеле нове занатлије, већином досељене из Аустрије. Што се тиче данашњих старих занатлија, њих је све мање, тако да је вредно напоменути да је у Крушевцу и његовом ширем подручју остао само један ћурџија који је већ пензионисан, али нема подмлатка да настави рад.

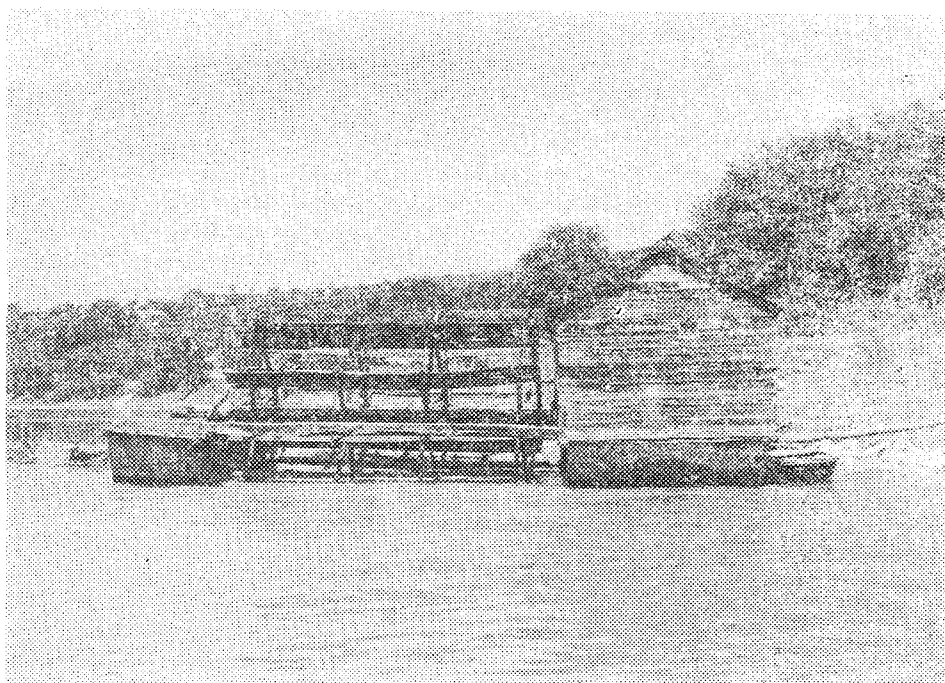
И привреда крушевачког краја била је у време турске окупације у опадању. Становништво је масовно одвођено у ропство, вршена је исламизација, расељавање, а било је и бежања у неприступачне планинске крајеве, те долази до прекида и стагнације развоја српског народа на свим пољима — култури, политици и привреди. Зато се селско становништво у већој мери посвећује сточарству. Обиље пашњака и шума пружало је повољне услове за успешан развој ове привредне гране. У структури сточарства преовладавало је овчарство. Било је две врсте сточарства: стајско и бачијско.

Бачијско сточарење је посебно интересантно и оно је било заступљено на Јастрепцу, обронцима Гоча и Жељина, Јухора и на Копаонику. Стока се изгонила на бачије о Ђурђевдану, а враћала се у касну јесен — о Митровдану. Данас се задржало углавном стајско сточарење, док се бачијско задржало само понегде на Копаонику. Друго место у привреди заузимаала је земљорадња која је била најразвијенија у равницама: око Мораве и Расине. Земља је обрађивана дрвеном ралицом. Данас се овим алатом обрађује земља само на веома стрмим странама у горњој Жупи и на обронцима Копаоника. Од житарица највише се гајио кукуруз а затим пшеница, раж, јечам и овас. Конопља и лан су се гајили за израду тканина. Данас се лан нигде више не гаји, док се конопља још понегде сади у Горњој жупи и на обронцима Копаоника, врло ретко у долини Расине.

Виноградарство је веома развијено у Крушевачком крају, нарочито у винородној Жупи око Александровца. Оно има стару традицију, а народно предање га везује за кнеза Лазара, који је и сам имао винограде у пољани „Прибојевац“, близу села Ботуње. Пописом из 1867. године нађено је да у целом округу крушевачком има засађених винограда на 29.358 мотика. У близини винограда налазе се „пољане“ — привремена насеља виноградара. Зграде у пољанама Жуп-

1. Воденица „Моравка“ — село Кукљин, Западна Морава (фототека Народног музеја у Крушевцу)

2. Нова моравска кућа — село Дедина (фототека Народног музеја у Крушевцу)

љани називају „подрумима“. Темнић по виноградарству не заостаје много за Жупом. Нарочито су добри виногради око села: Медвеђе, Велике и мале Дренове, око Полне и Риљца. Воћарство је такође врло развијено. Највише се гаје шљиве, затим јабуке (околина Бруса, Расине, огранцима Јастрепча у долини Рибарске реке и Темнићу), крушке, трешње, ораси и друго воће.

Сеошко становништво се бавило и допунским занимањима израђујући разне предмете за задовољење својих потреба и то доста примитивним алаткама, које су им користиле у домаћинству или за обраду земље. Карактеристично је за сеоске занатлије да им занат није главно занимање. Поред ковачког, коларског и абаџијског заната, који су углавном у изумирању има понегде и црепуљара. Тако их је у расинском селу Златарима било 1973. године 7 који су још активно радили црепуље и продавали их углавном у Топлици и на Косову.

Поред Срба у крушевачком крају неким занатима су се бавили и Роми. У самом Крушевцу у Циган-мали такозвани градски цигани су се бавили свирањем, а турски ковачким занатом. У селима Наупари, Сезмчи и Ватановцу, Роми су се бавили израдом вретена, корита, вагана, кашика. Истим овим занатом бавили су се и у Варваринском крају (Темнић) у селу Суваји, док су се Роми у Читлуку бавили плетарством.

Поред послова у пољопривреди и домаћинству жене са села су се бавиле и домаћом радиношћу — ткањем, плетењем и прерадом вуне и конопље за сукно и платно. Ткање се врши на хоризонталном разбоју а ширина платна је у највећем делу од 45—60 см. Ђилими, чаршави-простираче, губери и поједини делови одеће се састављају из две или три поле, по потреби. Старије ткање је „на даску“ или „пребир“, док је клечање новијег порекла у овом крају. Предиво су жене бојиле саме у биљним бојама: српску, рују, броћу, лишћу од ораха, дунџе, луковини, у кори од јове, ораховој кори, у џибри од шљиве и комини од грожђа и друго. Када су се појавиле анилине боје, при крају 80-их година XIX века, бојење су преузеле и бојаднице у Крушевцу.

Народна ношња — са својим специфичним деловима, називима, кројем, материјалом, бојама, орнаментима — даје битно обележје и етничкој припадности људи овога краја — подручја. Утицај индустрије после првог, а нарочито после другог светског рата учинили су да народна ношња у овој области почне брзо да ишчезава, тако да је данас скоро ишчезла и у највећој мери замењена конфекцијом.

Мушкарци су носили лети ланене и конопљане кошуље и гаће, сукнено „гуњче“ без рукава и опасивали се шареном тканицом, а зими сукнене чакшире убране на туру — „калуплије“. На глави су носили шубару „обињајку“, док су још раније носили фес са кићанком око кога су завијали и зими и лети беле пешкире.

На ногама су носили чарапе од црвене и црне вуне — двоцветне, а касније, под утицајем шумадијске ношње, чарапе вежене цветним орнаментима, разнобојном вуницом. За свечаније дане су носили и вермен са антеријом. Опанци су били од нештављене говеђе коже, који су везивани козињавим канапима.

Женска ношња је била богатија од мушке и састојала се од дугачке кошуље од лана или конопље са везом на грудима и дугих широких рукава. У Расини и Морави су често украшавани перлицама разних боја и црвеном дугмади, нарочито на грудима и раменима. Преко кошуље је ношена сукња „завијача“, која се обавијала око тела, али са стране није била састављена. У Расини су ове сукње биле „модре боје“, док су по планинским селима биле вишебојне — боје су биле распоређене по уздужним пругама симетрично распоређеним и називале су се „наливке“ или „изливарке“. Жене су лети носиле и кратке јелеке, а зими сукнене зубуниће украшене гајтанима. У Жупи и Копаонику оне су носиле карактеристичне зубуне од белог сукна, вежене вуницом у неколико боја. Били су без рукава, дужине до изнад колена и нису се закопчавали. На глави су носиле ручнике од угасито црвене и црне вуне, који су при дну били украшени црним свиленим ресама и код богатијих жена искићени парама. Поред Мораве и Расине жене су носиле и трвеље, плетенице савијене у круг око ушију с обе стране главе. У ове трвеље су придевале паре, кићене игле, свеће и други накит. У планинским пределима, жене су носиле шамије. И жене су се опасивале тканицама као мушкарци, али су ове биле ведријих боја са ситнијим орнаментима и уже.

Градска и сеоска архитектура на територији крушевачког краја, истиче се са неколико карактеристичних типова кућа. Најпримитивнији станови су били сибаре (шиљаче) и колибе од плетери покривене сламом. Ослобођењем од Турака почиње грађење бољих кућа. У равници се граде од плетери и од чатме (косовска приземљуша, старија и нова кућа моравског типа). У планинским селима су грађене брвнаре, полубрвнаре и получатмаре. Најстарије куће су имале једно одељење са огњиштем у средини и врло оскудно покућство као у ди-нарским кућама.

Градске куће су припадале карактеристичном старобалканском типу као и у целој Србији. Карактерише их јако дубока стреха, витки и високи димњаци са декоративним капама, ниским кровом покривеним ћерамидом. Према уличној фасади има избачене еркере (по један или два) на спратној основи. Ови еркери ношени су конзолама од дрвета. Углавном су бондручне конструкције, озидане у малтеру и окречене.

У породичном животу, у сродничким односима крушевачки крај је сачувао доста архаични облик патријархалног живота. Још и данас у појединим селима Расине (Златари, Ћелије, Штитари, В. Купци) има мањих породичних задруга од 10—15 чланова. Тих задруга има и у Темнићу (Бошњане), Медвеђи код Трстеника, као и у Горњој Жупи и Копаонику (Рокце, Плача, Крива Река). По сродничкој структури то су братинске и очинске задруге. Поред ових постоје и задруга где је доведени „презет“ или „доводак“ наставио традицију кућне задруге, пошто није било у кући мушке деце.

У свадбеним обичајима се такође одржало доста архаичних елемената, као што су: погодба, после које се иде на прошевину, отмица девојака, „поођани“, „иглари“, који трећег дана иду с младом њеној кући. Постоји и обичај „повратка“ (Стекија, Темнић, Расина) када се млада враћа у род с младожењом и још неким из куће блиским рођа-

ком — свекром, зовом, девером. При овом обреду, млада мора да буде обучена и „наређена“ исто онако као што је била на дан венчања.

Славски и заветински обичаји су врло специфични у овом крају. Слава или крсно име се слави по три дана (навече, слава, гостињски дан и „патарнице“), а месе се четири колача. У селу Петини (Јастребац) на слави се пале две свеће: једна за славу и друга за свеце. Скоро свака кућа слави годишње по неколико слава велику славу-крсно име, малу славу и прекаде. Узроци овој појави су својински поседовни односи. Прекаде су доносиле невесте „одиве“ (с. Златари у Расини, с. Беласица у Јастрепцу), уносећи у посед и мање вериге, дукат или друге предмете из своје куће. Од заједничких сеоских слава прво место је заузимала свечаност „богомоља“ или „молитва“ — која се одржавала два пута годишње код сеоског записа. Тада је ишла и литија за коју се веровало да има магијску моћ да утиче на ратарске усеве јер се одржава углавном у пролеће (Темнић, Расина и Жупа).

Култ „живе ватре“ је распрострањен у целом Крушевачком крају али се највише очувао у Темнићу (Вратаре, Падеж и Бошњане), где је дошао највише до изражаја у обичају празновања „говеће богомоље“, која се састоји у протеривању стоке кроз живу ватру и тунел од земље — ради заштите стоке од болести.

Такође је интересантан обичај слављења „чумине богомоље“ која се и данас слави у неким селима крушевачког краја (с. Трмчаре у Расини, с. Сталаћ у Западном поморављу), која је посвећена дану када се појавила колера од које је помрло много народа овог краја у XIX веку. Посебно кобне 1837. године.

У свим обредима славе, прекаде, молитве или богомоље је најважнији чин „ломљење“ славског колача, напијање у славу „и бирање и кићење колачара“ за богомољу.

Становништво крушевачког краја придржава се календара годишњих празника. Божићни празници се прослављају са неким карактеристичним елементима за одређене предеоне целине. На дан Божића се уводи животињски положајник — во и овца у Расини, у Темнићу овца, а у Жупи човек. Вољу се ставља колач на рог када се уведе у кућу, а овцу привидно „шишају“ маказама направљеним од пшеничног теста. Слично је и у Александровачкој Жупи. Свуда се припрема и коље „божићнар“, сече се бадњак, који се при уношењу у кућу преси-па житом или кукурузом, а у планинским селима овсом, прелива се вином и љубе се укућани над њим да воли овца јагње, крава теле, квочка пилиће.

Празнује се и Ђурђевдан када се бере биље и њиме ките торови, капије, кошнице гранчицама од трава и врбе. Здравцем се кити бунар. Траве се беру на „биљни петак“ и дају стоци да има млека („бризгавац“, „навала“, коприва). Тада се први пут у планинским крајевима клало јагње и јело млеко и сир. Том приликом спроводе и многе вражбине око „благоте“ жене „чињарице“. Девојке се ваљају у јечму да момци „јече“ за њима. Купало се рано ујутру, пре сунчева изласка, у води у коју су стављене „лековите траве“ ради здравља.

Било је обредних поворки: додолица и лазарки. Коледари су у овом крају ишли или су ишчезли па се трагови налазе само у ретким

коледарским песмама (Сталаћ, Александровачка Жупа), док су краљице у овом крају непознате.

У целом крушевачком крају биле су познате и обредне поворке „вучара“, које су се одржавале углавном у зимским данима или у рано пролеће. Овај обичај се одржао и до данашњих дана у Подјастребачком селу Бољевцу код Рибарске бање. „Вучари“ су осим свог села обилазили и друга ближа села, чак и по неколико дана.

Код погребних обичаја је највише очуван континуитет из ранијих времена. Мало се шта променило. Одржавају се све даће, задушнице и обичаји око покојника, али је дошло до промене код изношења хране и пића. Све више се уобичајава да се на гробље износе велике количине хране и са разноврсним јелима. Више се не носи на гробље „на руке“, него аутомобилом или тракторском приколицом. Постављање застава на гроб умрлих је веома карактеристичан обичај за Расину, Жупу и Копаоник. На појединим гробовима се може видети и по 15 барјака искићених јабукама, јер сваки рођак доношењем заставе жели да прикаже припадност своме роду. Доста је уобичајено нарицање за покојником — „кукање“ (да „кука“ или „реди“), мајке за сином, сестре за братом, кћери за оцем или мајком. Има вештих жена које кад „стану да реде“, човек најтврђег срца може да заплаче.

Богатство народног усменог стваралаштва крушевачког краја се огледало нарочито у обредним песмама: коледарским, лазаричким, додолским, славским и сватовским. Још се памте и песме уз рад (седачке, жетварске, копачке), као и уз чобанлук. Певање је свуда једногласно, док су песме које се певају на „бас“ новијег порекла. Нарочито је богат избор песама у свадбеним обичајима и то нарочито у планинским пределима, чиме се нарочито истиче Александровачка Жупа — песме које се певају куму, старом свату, невести, младожењи, делибоши, барјактару, момцима у свадби сватовима. Њих певају код младине и момкове куће — инђе и енђе, или инђибуле.

Има и чисто мушких песама—рабацијских. Оне се певају у Горњој Жупи, подгорини Копаонику и у Пољни под планином Благодитом.

Што се тиче басама више као врсте народног стваралаштва, има их доста и врло занимљивих. Неке по свом садржају подсећају на тимочке у Подјастрепцу и доњем току Западног Поморавља. Има доста басама које су посвећене лечењу болести; — од „далака“, издата, црвеног ветра, зубобоље, и друго, врачању одузетог млека овцама и кравама, али има и оних које се односе на одбијање градобитних облака. Постоји веровање у митска бића: „виле“ које се замисљају као младе девојке са дугом расплетеном косом (с. Падеж у Темнићу, „горске виле“ у с. Рогавчини на Жељину, с. Беласици у Јастрепцу и В. Ломници), у „чуму“ која је такође женско биће слично вили али има сплетену косу и црвене очи (с. Падеж, Сталаћ, Модрица, Трмчаре). Верује се у „змајеве“ и „але“ који се боре међу собом (Александровачка упасаццц бжћ у магацину нема ниједно верзално *Ž* „креше ки жеравица“, док се бори са алом, али су невидљиви и кад наиђу преко неба „све звижде и хучу“ (с. Медвеђа, Западно Помо-

равље), па их у народу још зову „звиждавци“ или „цвиздавци“ (Расина: с. Златари, Ћелије и Штитаре).

Из наведеног материјала види се да је крушевачки крај, упркос веома сложених историјских, економских и политичких догађаја, који су се збивали у току вишевековног живота људи овога краја под туђом власти структуре и промене етничке, успео да сачува врло велики број веома архаичних обичаја и навика свога становништва.

ЛИТЕРАТУРА

1. Др Олга Савић, *Крушевац и његове утицајне сфере*, Географски институт „Јован Цвијић“, посебна издања књ. 21, Београд, 1969.
2. Буда Илић, *Историја Крушевца 1371—1941*, Крушевац, 1971.
3. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I Београд, 1922.
4. Др В. Стојанчевић, *Становништво и обичаји крушевачког краја у 19. веку (1833—1978)*, *Крушевац кроз векове*, (Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу), Крушевац, 1972.
5. Д. Савковић, *Један сточарски обичај — „Говеђа богомоља“ у Темнићу*, Гласник Етнографског института САНУ, XXIV (1975), Београд 1975, 141—162.
6. Душан Дрљача и Драгана Савковић, *Кућна задруга у расинском селу Златари*, Етнолошки преглед, *Revue D'etnologue*, 11, Београд, 1973.
7. Д. Дрљача, Д. Савковић, *Заједничке и особене етничке одлике у угроженим расинским селима*, „Багдала“, Месечни лист за уметност и културу, Крушевац, број 168, март 1973, Год XV.
8. Д. Савковић, *Промене у обичајима у приградским насељима у индустријске зоне Крушевца*, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 14—16, Београд 1984.

Dragana Savković

ETHNOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF KRUSEVAC AREA

— Summary —

The ethnographic material clearly shows that, in spite of complex historic, economic and political events and the changes in ethnical structure, Krusevac area has succeeded in preserving a great number of very archaic customs and habits of its inhabitants.